

Микола Обушний

Українство в дослідженнях українознавців Київського університету

У статті аналізується внесок та основні підходи українознавців Київського університету в дослідження українства як загальноцивілізаційного феномена у часо-просторовому вимірі.

The contribution and the main approaches of the scientists in Ukrainian Studies of the Kyiv national Taras Shevchenko University to the research of Ukrainstvo (the Ukrainian community) as a civilization's phenomenon in the time-and-space are analyzed in the article.

Становлення будь-якої науки розпочинається з визначення її предмета та його теоретико-методологічного інструментарію. Українознавство як сучасна інтегративна наука підтверджує це загальнонаукове правило. Тривалі дискусії в середовищі українознавців університету щодо визначення предмета українознавства переконали більшість із них, що «предметом українознавства є **українство** як загальноцивілізаційний феномен, закономірності й особливості його формування і розвитку в часо-просторовому вимірі як на теренах України, так і поза ними» [16; 17].

Запропоноване визначення предмета включає у дослідницьку сферу українознавства багатьох, більшою чи меншою мірою пов'язаних з дослідженням українства, проблем: від виникнення форми буття українства в ретроспективі до розкриття внутрішньої сутності та перспектив його розвитку.

Поняття «українство» розглядається українознавцями університету як збірне, «...що охоплює і етнічних, і політичних українців, а також представників української діаспори. Системоутворюючим фактором буття українства як великої соціальної групи є українськість у її етнічній, культурно-мистецькій, громадсько-політичній та інших формах» [16; 18].

Сама ж поява українознавчого напрямку соціогуманітарних досліджень викликана необхідністю обґрунтування фактологічних даних, накопичених українцями як автохтонами за період проживання на споконвічно українських землях, та їх систематизації.

Вчені університету першими на теренах України розпочали досліджувати українство, закладаючи одночасно підвалини для становлення українознавства як науки та навчальної дисципліни.

Звісно ж, що теоретичне обґрунтування українства як загальноцивілізаційного феномена на кожному даному етапі історичного розвитку, починаючи з другої половини XIX ст., було неоднаковим.

Така хвилеподібність була, є і буде характерною ознакою становлення та розвитку як науки, так і будь-якого суспільного явища. Для предметнішого її з'ясування скористаємося таким дослідницьким методом як періодизація. «Наука вже давно довела, – підкреслює відомий вчений-українознавець Я. Калакура, – що періодизація – не механічна процедура поділу того чи іншого процесу на окремі відрізки в часовому вимірі (епоха, вік, століття, доба, етап тощо – М. О.)», а спосіб або метод, який вико-

нує дослідницькі функції. Саме цей аспект періодизації як дослідницького методу в українознавстві належить до актуальних і недостатньо висвітлених у літературі проблем» [9; 31].

На думку Я. С. Калакури, специфіка цього дослідницького методу полягає в тому, що «...в українознавстві аналізується весь комплекс знань, напрацьований й іншими науками про Україну та українців: етнологією, етнографією, культурологією, мовознавством, літературознавством, демографією, економікою, філософією, правознавством, географією, психологією тощо. При цьому акцент робиться на синтез знань, їх взаємоув'язаність і цілісність, що ускладнює встановлення рубежів даного процесу. І все ж виділення періодів чи етапів українознавства дозволяє заглибитись у специфіку кожного із них при одночасному з'ясуванні провідних тенденцій, виявленні загальних закономірностей українознавчого процесу» [9; 34].

На наш погляд, запропонований Я. С. Калакурою дослідницький метод (синтез знань, їх взаємозв'язок і цілісність) може бути прийнятний і при виділенні основних періодів вивчення українства у працях українознавців Київського університету.

Хронологічні межі першого періоду – від відкриття Імператорського університету Св. Володимира (1834 р.) до Лютневої революції 1917 р. Характерною його особливістю було те, що українознавчі предмети в університеті хоч і не викладались, і навіть заборонялись царським урядом, проте проблеми українознавства небайдужими до української справи вченими досліджувалися.

У межах першого періоду можна виділити такі етапи: I етап – (1834 р. – кінець 1840-х рр.) – етап становлення українознавчих досліджень у Київському університеті; II етап – (кінець 1840-х – кінець 1850-х рр.) – етап фрагментації українознавчих досліджень; III етап – (кінець 1850-х – 1890-ті рр.) – етап активізації (пожвавлення) українознавчих досліджень (створюються товариства, нові часописи, розгортається діяльність Південно-Західного відділу РГТ, в роботі цих організацій беруть активну участь викладачі та вихованці університету); IV етап – (1890-ті – лютий 1917 рр.) – етап поглиблення українознавчих досліджень, їх популяризація. З цього приводу Д. Дорошенко пише: «16 жовтня 1906 р. в одній із найбільших аудиторій Київського університету відбулося студентське віче, на якому у виголосив відчит про потребу за-

снування чотирьох кафедр українознавства (історії, мови, літератури і права) в Київському університеті» [7; 355].

Біля витоків українознавчих досліджень стояли професори університету Св. Володимира: Михайло Максимович (1804–1873); Микола Костомаров (1807–1885); Володимир Антонович (1834–1908); Михайло Драгоманов (1841–1895) та ряд інших.

Дослідження українознавчих проблем розпочиналося у вкрай несприятливих умовах, оскільки Сенатський указ зобов'язував «...Університет Св. Володимира... быть проводником общерусского просвещения» [4; 66]. Тому не дивно, що з самого початку діяльності університету українознавчі навчальні предмети були відсутні, українська мова не використовувалася, були введені інші обмежувальні заходи щодо розповсюдження українськості в університеті, зокрема відкриття українознавчих кафедр тощо.

Тому, звісно ж, що і будь-які ініціативи щодо впровадження українознавчих дисциплін в університеті було не тільки неможливим, але і небезпечним завданням.

Це добре розумів і перший ректор університету Св. Володимира М. Максимович, який незважаючи на існуючі тоді труднощі, одним із перших розпочав досліджувати українців, їхні традиції, звичаї, ментальність, тобто той досвід, що був накопичений українцями упродовж століть, їх взаємодію з природним довкіллям як основою накопичення українознавчих знань про себе і навколишній світ.

Аналіз наукових праць М. Максимовича, написаних в період його роботи в університеті, «Исследование о гетьмане Петре Конашевиче-Сагайдачном» (1834), «Украинские народные песни» (1834), «Критико-историческое исследование о русском языке» (1836) та ін. дає підстави стверджувати, що в них приділялося багато уваги дослідженню проблеми буття українців на теренах України. Його лекції з історії словесності, пише український дослідник наукової спадщини – С. Біленький, – були найбільше просякнуті українознавчою проблематикою. М. Максимовичу вдалося простежити особливу українську культурну традицію в Східній Європі від Середньовіччя до Нового часу. Основна характеристика української історії – її відкритість Заходу, орієнтація на «латино-західну просвіту» (на відміну від Росії) [3; 14].

М. Максимович першим розпочав досліджувати походження назви «Україна». У статті «Откуда идет Русская земля по сказанием русским» (1837) він зазначав, що ця назва з'явилася у літописі під 1187 р. і спочатку означала Київську землю (Подніпров'я), а, відтак, згодом у XVI–XVIII ст. охопила територію, де жив український народ.

Українознавчий напрямок дослідження М. Максимовича переважно був пов'язаний з українським фольклором, народними піснями, думами, мовою, національним характером, загалом із соціокультурними чинниками буття українців.

Особливості «українського народного духу» він «виводив» із народної творчості. Серед визначних досягнень М. Максимовича слід відзначити впровадження своїх наукових розробок в освітній процес, під час його ректорсько-професорської служби в університеті Св. Володимира. З цього приводу М. Грушевський писав: «Найбільшою заслугою М. Максимовича... було те, що він зрозумів важливість моменту і став єдиним викладачем українознавства» [5; 106].

Внесок М. Максимовича у теоретичне обґрунтування феномена українця – людини з самотутньою народною

культурою – дає підстави вважати його одним із засновників Київської університетської школи українознавців.

Подальші дослідження щодо визначення місця і ролі народної творчості в формуванні української людини здійснив М. Костомаров. На його думку, у людини є якийсь «таємний голос», «таємниче око», які підказують, що фізична природа має зв'язок з духовною істотою. Тому наука, яка займається вивченням людини, має спрямовуватися на пізнання «народного духу», який є першоосновою її історичного розвитку. М. Костомаров вважав, що соціокультурний досвід історичного розвитку українців відмінний від російського. Для підтвердження цієї тези він проводить аналіз характерних рис, що відрізняють росіян від українців. Росіянам, на відміну від українців, «вважав М. Костомаров, – притаманне... повне панування колективу (Бог і цар в усьому) над особистістю, створена на цій основі нетерпимість до чужих вірувань, презирство до чужих народів. В Україні ж традиційно панував дух терпимості, відсутність національної зверхності... Проте образа вибухала у нього ще сильніше, ніж у великороса, якщо тільки малорос помічав, що чужинець... починає ображати його власну святиню» [10; 58, 61, 62, 63].

М. Костомаров вважав, що відмінними у росіян і українців є й суспільні цінності. Для росіян такими є «загальність», «монархізм», для українців «особиста свобода», «добровільність» союзу тощо.

Процитовані вище висловлювання М. Костомарова щодо аналізу характерних рис українців та росіян, звісно ж, однозначно оцінити не можна. Проте, у контексті означеної теми важливо звернути увагу на те, що М. Костомаров був у числі перших вітчизняних дослідників, котрі запропонували вивчати «народних дух» шляхом зіставлення характерних рис народів, закладаючи тим самим теоретичне підґрунтя для осмислення феномена українства.

Визначне місце серед дослідників українознавства посідає відомий професор університету Св. Володимира Володимир Антонович (1834–1908 рр.), дослідницьким кредо якого можна вважати такі його слова: «...соромно жити в краї і не знати ні самого краю, ні його людяності» [1; 101].

В. Антонович, працюючи в університеті упродовж трьох десятиріч років, постійно підтверджував життєвість свого кредо, присвятивши себе вивченню українського народного життя. М. Грушевський писав: «Він (Антонович В. – М. О.) любив український народ з його сильними й слабкими сторонами. Я думаю – він волів би бути в пеклі з українцями, ніж з великоросами чи поляками в раю» [6; 693].

В. Антонович першим увів у науковий обіг поняття «українство», яке більшість українознавців Київського університету обґрунтовано вважають предметом дослідження українознавства. «Виховувався я, – писав В. Антонович у 1850 р., – головним чином, на літературі французькій. В старших класах успів перечитати твори Монтеск'є, Руссо, Вольтера і деяких інших енциклопедистів, під впливом котрих склався мій світогляд... Став я придумувати на своєму ґрунті примінені загальні принципи теоретичної демократії. Оказалось, що демократичний елемент в краю – це селяни... Притулюючи свої невеличкі знання про українство (про Шевченка не доводилося мені чути ніколи ні слова) до загальної демократичної французької теорії, я одкрив сам собою українство. І чим більше займався наукою, чим більше читав і знайомився з

історією, тим більше переконувався у тому, що відкриття моє – була не зайва вигадка» [1; 693].

У своїх працях В. Антонович доводить, що українці – самобутній народ зі своєю мовою та культурою. Він виділяє три основні характерологічні типи українців: південно-західний (галицький), північний та український. Кожному із цих типів він дає характеристику. На основі аналізу 700 родин верхівки тогочасного українського суспільства В. Антонович робить висновок, що основу вищих станів в Україні становили не етнічні українці, а поляки, німці, росіяни та представники інших націй. За радянських часів такий висновок став перешкодою для видання його праць.

Д. Багалій пише про професора В. Антоновича, який «зміцнював громадський науковий зв'язок з своїми слухачами-українцями, так би мовити, в своїй хатній лабораторії – власному кабінеті, де була розміщена його велика книгозбірня, куди увійшло мало не все, що було необхідного, цінного й рідкого в усіх галузях українознавства» [2; 276].

Багато уваги дослідженню ідейно-теоретичних засад обґрунтування права українського народу на свою мову, культуру, історію і власне життя приділяв і Михайло Драгоманов (1841–1895 рр.). Він, як і В. Антонович, працюючи в університеті Св. Володимира, багато зробив для формування нового покоління національно свідомих українців. Про вплив В. Антоновича на М. Драгоманова М. Грушевський писав: «Драгоманов не стидився вважати себе учнем Антоновича і йшов його слідами» [6; 694].

М. Драгоманов виходив із того, що національний поступ прямо пов'язаний з включенням українців у загальнолюдський процес. Він вважав за доцільне при розв'язанні національного питання брати за основу «...космополітизм в ідеях та шляхах досягнення, а націоналізм в ґрунті та формі культурної праці» [14; 151]. З цього приводу Сергій Єфремов писав, що М. Драгоманов, «стоячи принципово на космополітичному ґрунті, ...практично не переставав бути націоналістом у найкращім цього слова розумінні» [8; 465].

Аналіз праць професорів університету Св. Володимира, у яких досліджуються ті чи інші аспекти українознавства, можна було б продовжити, наповнюючи кожний новий етап цього періоду новими відомостями про їхні особливості.

Проте, навіть цей неповний перелік їх прізвищ та праць дає можливість зробити висновок про те, що українознавці університету зробили вагомий внесок у скарбницю знань про самобутність та окремішність українців, пробудили у значної частини студентів університету українськість, яка рельєфно проявилась у подіях Лютневої революції 1917 року в Росії.

Зміни, які відбулися у суспільному житті країни вимагали і від українознавців університету знайти нові підходи до вивчення феномена українства. Це, у свою чергу, потребувало наповнення раніше широко вживаного у дослідженнях засобу-накопичення (продукування) знань про українців, теоретичними узагальненнями (синтезом) та впровадженням їх в практику життя.

Ці актуальні вимоги заклали підвалини для наступного, другого, періоду розвитку українознавчих досліджень у Київському університеті.

У хронологічних межах цього періоду можна виділити щонайменше два етапи: I етап – з лютого 1917 р. до липня 1920 р. Особливістю цього етапу було пробудження національної свідомості частини студентів та викладачів уні-

верситету та їхні спроби українізувати навчальний процес: 1 липня 1920 року більшовицька влада ліквідувала університет, чимало викладачів університету Св. Володимира опинилися за кордоном. Окремі перейшли працювати у новостворений Вищий Інститут народної освіти.

Понад 13 років університету як окремого навчального закладу не було. І лише у 1933 році Рада народних комісарів УСРР ухвалює постанову про відновлення університету у Києві. Одним із завдань, що були поставлені перед університетом, було формування образу «радянського українця». Це завдання для всього професорсько-викладацького складу, науковців університету стало пріоритетним. Тому є підстави виокремити у цьому періоді новий етап – умовною назвою якого є формування «радянського українця».

Після звільнення м. Києва від німецької окупації (1943 р.) почалося відродження університету з одночасним поверненням у його стіни і «радянського українознавства».

Хронологічні межі II етапу охоплюють часовий проміжок – з 1933 р. до серпня 1991 р. – дня проголошення незалежності України.

На цьому етапі переважна більшість дослідників Київського університету, передусім представників соціогуманітарних наук, вивчали українців у контексті компартійної теорії «радянський народ»: «...у підрадянській Україні, особливо після припинення політики «українізації», в умовах широкомасштабного наступу на національні права і свободи громадян, розгортання голодомору та масових репресій на українознавство було покладено не просто табу, а оголошено справжню війну» [9; 33].

Проте, незважаючи на заборони та переслідування, українознавство продовжувало накопичувати нові знання про українство, «перемістившись» з материкової України за її межі. Багато викладачів та вихованців університету, котрі після встановлення більшовицької влади змушені були емігрувати у західні країни, включилися в дослідження українства. Серед них: І. Огієнко, Н. Полонська-Василенко, Д. Чижевський, Є. Кирилюк, О. Оглоблін, М. Драй-Хмара, О. Ейхельман та багато інших. Їх внесок в українознавчу скарбницю слід ще належним чином оцінити. Оскільки більшість із них дистанціювалися від ідеологічних схем і нашарувань тоталітарної доби, висвітлюючи місце і роль українства у світовій історії, особливо тих її періодів, які найбільше спотворювались або фальсифікувались радянськими суспільствознавцями.

Проаналізувати праці викладачів та вихованців університету, що були видані в еміграції з позицій оцінки їхнього внеску в дослідження українства – одне із важливих завдань нинішніх українознавців.

З проголошенням незалежності України українознавчі дослідження в університеті були інституалізовані. У 1992 р. був створений навчально-науковий підрозділ університету – Інститут українознавства, а у 2000 р. на його базі був створений самостійний підрозділ у складі науково-дослідної частини університету – Центр українознавства, який у березні 2007 р. рішенням Вченої Ради університету був підпорядкований філософському факультету.

Створення Інституту українознавства при університеті поклато початок систематизації накопичених знань про українство, включенням у цей дослідницький процес десятків науковців різних, переважно соціогуманітарних спрямувань. Одночасно ці позитивні зрушення надали могутній імпульс для проведення українознавцями універ-

ситету дослідження феномена українства. З цього часу (початок 90-х років ХХ ст.) розпочинається III період дослідження українства українознавцями Київського університету.

З'ясування місця, ролі та внеску кожного українознавця університету (а їх багато) у накопичення знань про українство ще належить дослідити. У межах статті зупинюся лише на внеску тих дослідників університету, котрі чітко окреслили свої підходи щодо предмета українознавства – українства.

Перші кроки на шляху наукового осмислення цього феномена в умовах незалежності України були зроблені під керівництвом відомого вітчизняного вченого-українознавця, директора Інституту українознавства університету П. Кононенка. Українознавство, на думку вченого, покликане накопичувати та інтегрувати знання щодо України і українство як на материковій Україні, так і поза її межами. Такий підхід має багато прихильників. Зокрема, Л. Токар вважає, що об'єктом дослідження українознавства «...має бути Україна й українство як цілісність, їх стан, особливості формування і розвитку в геополітичному просторі і часі. Визначальними ж у предметі мають стати дослідження закономірностей націо- і державотворення українців, феномена їх життєдіяльності» [15; 21].

Поділяє цю точку зору українознавець університету О. Мостяєв, який вважає, що українознавство як наука визначається у двох вимірах: в одному як наука, «...котра вивчає Україну як природно-соціокультурну цілісність», і у другому його... можна вважати як науку про специфічні системоутворюючі чинники української КЦС (культурно-цивілізаційної спільноти)» [13; 14].

О. Мостяєв робить висновок, що «...предметом українознавства є Україна як геополітична реальність та українство як загальноцивілізаційний феномен у всій своїй неповторності і своєрідності у просторі та часі» [12; 5].

Відомий американський дослідник української історії, доктор історичних наук Джеймс Мейс ще у 1997 році запропонував в коло дослідницьких проблем українознавства включити основне питання, яке є пріоритетним у вітчизнянознавчих науках західних країн – американістиці, англосаксонстві, полоністиці, а саме – вивчати свій народ «...бо інакше це буде не структурна одиниця, інакше це не народ» [11; 137].

Отже, на думку Джеймса Мейса, головним завданням будь-якої вітчизнянознавчої науки – дослідження свого народу.

Ще раніше закликав вивчати свій народ Є. Маланюк, який, зокрема, писав: «Може, найважливішим з наших завдань як національної спільноти було, є і буде, пізнати себе».

Близько 20 років українознавці Київського університету і працюють над цим завданням, наповнюючи предмет українознавчої науки – **українство** новими теоретичними узагальненнями та висновками.

У межах відзначення 10-річчя створення Центру українознавства (жовтень 2010 р.) були підведені підсумки його роботи. Вони засвідчили, що українознавці університету активно працюють не тільки над визначенням предмета та сутності українства, але і обґрунтуванням та визначенням його перспектив у сучасному глобалізованому світі.

Нині українознавство як сучасна інтегративна наука має необхідний інструментарій для того, щоб розвиватися на своїй власній основі, а це дає підстави для його впровадження у навчальний процес в університеті.

Усвідомлюючи важливість такого впровадження, науковці Центру українознавства розробили програму курсу «Українознавство», підготували та видали навчальний посібник з цього курсу, одержавши при цьому гриф Міністерства освіти та науки України. Звернулися до всіх директорів Інститутів та деканів факультетів університету з проханням включити у навчальні плани курс «Українознавство», відповідно з Постановою Кабінету Міністрів № 787 від 27 серпня 2010 року «Про затвердження переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра». Ця постанова надає право університету готувати фахівців з українознавства на основі базової та повної вищої освіти. Реалізація такого права засвідчить незворотність утвердження українознавства в освітньому процесі нашої країни.

1. Антонович В. Б. Автобіографічні записки // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 100–106.
2. Багалій Д. Із автобіографії // З іменем Святого Володимира: У 2 кн. – Кн. 1. – К.: Заповіт, 1994. – 398 с.
3. Біленький С. Г. Роль М. О. Максимовича у формуванні українських академічних традицій та українознавчої дисципліни у Київському університеті (1934–1845 рр.) Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 2001. – 18 с.
4. Владимирський-Буданов М. Ф. История императорского университета Св. Владимира. – К., 1884. – Т. 1. – 673 с.
5. Гомотюк О. Є. Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті рр. ХІХ – перша третина ХХ ст.): Монографія. – Тернопіль, 2007. – 620 с.
6. Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича / М. Грушевський // Хроніка. – 2000. – Вип. 39–40. – С. 690–716.
7. Дорошенко Д. Доповнення до споминів В. В. Садовського // З іменем Святого Володимира: У 2 кн. – Кн. 2. – К.: Заповіт, 1994. – 420 с.
8. Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995. – 686 с.
9. Калакура Я. С. Історичні основи українознавства. – К., 2007. – 381 с.
10. Костомаров Н. Две русскія народности // Основа. – СПб., 1861. – № 3–5. – С. 31–80.
11. Мейс Дж. Українознавство у контексті світової науки / Мейс Джеймс // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія «Українознавство». – 1997. – Вип. 2. – С. 136.
12. Мостяєв О. Специфіка предметного поля українознавства / О. Мостяєв // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія «Українознавство». – 2009. – Вип. 13. – С. 4–8.
13. Мостяєв О. Українознавство в контексті культурно-цивілізаційного підходу / О. Мостяєв // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія «Українознавство». – 2001. – Вип. 5. – С. 10–15.
14. Обушний М. І., Огородник І. Філософська складова українознавства в університеті Св. Володимира // Українознавство–2009. Календар-щорічник / Упорядн. Валентина Піскун, Анатолій Ціпко, Олена Щербатюк. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. – С. 147–152.
15. Токар Л. К. Історіографія українознавства як чинник становлення і розвитку наукової системи знань / Л. К. Токар // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія «Українознавство». – 1997. – Вип. 2. – С. 19–24.
16. Українознавство: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / За ред. М. І. Обушного. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 672 с.